

Abdülazîz ed-Dûrî

İslam Tarih Yazıcılığı

Müslümanlarda Tarih İlminin Doğuşu

Çeviri:

Halil İbrahim Hançabay

Muhammet Enes Midilli

Halil İbrahim Yılmaz

ABDÜLAZİZ ed-DÛRÎ

Yirminci yüzyılın önde gelen İslam tarihçilerinden Abdülazîz ed-Dûrî (1919-2010), ilk ve orta öğrenimini Irak'ta, lisans eğitimini Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda (SOAS) tamamladı (1940). Aynı üniversitede Rus müsteşrik V. F. Minorsky'nin danışmanlığında "Studies on the Economic Life of Mesopotamia in the 10th Century" başlıklı doktora tezini hazırladı (1942). İngiltere'deki çalışmalarının ardından ülkesine dönen Dûrî, Bağdat Üniversitesi'nin kuruluşunda görev aldı ve aynı kurumun rektörlüğünü üstlendi (1963-1968). Bir süre Londra Üniversitesi ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak ders verdi. Daha sonra Amman'a yerleşerek vefatından kısa bir süre öncesine kadar Ürdün Üniversitesi'nde profesör olarak görev yaptı. Dûrî'nin İslam tarih yazıcılığı, siyasi, iktisadi ve sosyal tarih alanlarında çok sayıda kitap ve makalesi vardır.

HALİL İBRAHİM HANÇABAY

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2005). Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Halifelîği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkiler" başlıklı tezle yüksek lisansını tamamladı (2009). Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı (2012-2016) ve burada "Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)" başlığıyla doktora tezini tamamladı. Hâlen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. İslam tarih yazıcılığının yanı sıra Abbâsiler dönemi siyasi ve idari tarih üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

MUHAMMET ENES MİDİLLİ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2014). Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesese: İbn Tolun Camii (1296-1382)" başlıklı teziyle yüksek lisansını (2017), "Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı (2022). Hâlen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. 12-16. yüzyıllar arasında Mısır-Şam bölgesinde âlimler, eğitim, ilim kurumları, vakfiyeler, tarih ve biyografi yazıcılığı gibi konularda çalışmalarını sürdürmektedir.

HALİL İBRAHİM YILMAZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2014). Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda "Belâzürî'ye (ö. 279/892-93) Göre Şam Bölgesi Fetihleri (M. 634-640)" başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı (2018). Hâlen Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde araştırma görevlisi olup aynı üniversitede doktora eğitimine devam etmektedir. Erken dönem İslam fetihleri, silah kültürü ve askerî teşkilat konularının yanında İslam tarih yazıcılığına dair çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE ÇEVİRİYE GİRİŞ

Abdülazîz ed-Dûrî ve İslam Tarih Yazıcılığının Ortaya Çıkışı..... 7

ÇEVİRİYE DAİR NOTLAR 35

ÖNSÖZ.....39

BİRİNCİ BÖLÜM

Müslümanlarda Tarih İlminin Doğuşu ve
Hicri İlk Üç Asır Boyunca Gelişimi..... 45

İKİNCİ BÖLÜM

Medine Tarih Ekolü'nün Kökenleri: Urve ve Zührî..... 91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kıssacı Tarih Anlatımının Başlangıcı: Vehb b. Münebbih..... 129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Irak Tarih Ekolü'nün Kökenleri:
Doğuşu ve Hicri Üçüncü Asra Kadar Gelişimi 141

BEŞİNCİ BÖLÜM

Tarihi Yazıya Geçirmenin Sebepleri ve
İlk Dönem Tarihçilerinin Eserlerinde Görülen Tarihî Yaklaşımlar 155

EKLER.....161

ÇEVİRMEN NOTLARI 177

KAYNAKÇA.....195

DİZİN.....217

TÜRKÇE ÇEVİRİYE GİRİŞ

Abdülazîz ed-Dûrî ve İslam Tarih Yazıcılığının Ortaya Çıkışı

Halil İbrahim Hançabay*

Giriş

Yirminci yüzyılın önde gelen İslam tarihçilerinden Abdülazîz ed-Dûrî (1919-2010) yaklaşık yetmiş yıllık akademik hayatında tarih düşüncesi ve felsefesi, siyasi, sosyal ve ekonomik tarih, Arap milliyetçiliğinin ve bilincinin tarihî kökenleri gibi farklı alanlarda pek çok eser kaleme almıştır. Erken dönem İslam tarihinin anlaşılması ve yorumlanmasında kendisine has bir teori geliştiren Dûrî, yeni ve dinamik olan *İslami* ilke ve yönelimlerle eski ve durağan olan *kabilevi* mefhumlar arasında genel hayatta bir karşılaşmanın ve cepheleşmenin olduğunu söylemektedir. Bir başka ifadeyle *Câhiliye'den* İslam'a geçiş süreci, Hz. Peygamber'in vefatını müteakip yaklaşık bir asırlık dönem içinde idari hayattaki gelişmeler, ridde hadiseleri, fetihler ve Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan fitne olaylarının anlaşılmasında bu iki akımın birbiriyle çatışmasının önemine işaret etmektedir.¹ Söz konusu

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

Yazı hakkındaki kıymetli değerlendirmelerinden dolayı Halil İbrahim Yılmaz, Dr. Muhammet Enes Midilli ve Dr. Selahattin Polatoğlu'na teşekkür ederim. Abdülazîz ed-Dûrî'nin hayatıyla ilgili yazının birinci kısmı daha önce bir başka yerde yayımlanmış, burada ise bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Bk. Halil İbrahim Hançabay "Abdülazîz ed-Dûrî ve Erken Dönem İslam Tarihine Yeniden Bir Bakış", *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 2/565-577.

¹ Dûrî'nin bu konudaki görüşleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Abdülazîz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi -Bir Önsöz-*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 68-146; a.mlf. *İslâm İktisat Tarihinin Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 17-31.

dönemin bir bütün olarak ve sebep-sonuç ilişkisi açısından tutarlı bir değerlendirilmesinin yapılabilmesi için bu iki akımın mücadelesine odaklanılması gerektiğini belirten Dûrî, diğer taraftan başta Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili bilgilerin ve erken dönemde toplumsal ve ekonomik şartların meydana getirdiği hadiselerin kayda geçirilmesi ve sonraki nesillere aktarılmasında da *kabilevi* ve *İslami akımın* rolünün bulunduğunu vurgulamaktadır. İslam tarih yazıcılığının doğuşu ve hicri ilk üç asır boyunca (miladi yedinci asırdan onuncu asrın başına kadar) gelişimiyle doğrudan ilgili olan bu bakış açısına göre İslam tarihçiliğinin teşekkül süreci iki temel yönde seyretmiştir. Birincisi Hz. Peygamber'in *sünnetinin* merkezi konumunda bulunan Medine'de ortaya çıkan ve muhaddislerin bakış açısını yansıtan *İslami akımdır*. İkincisi ise *Câhiliye* dönemindeki savaşların (*eyyâmü'l-Arab*²) anlatıldığı edebî türü esas alarak kabile kültürünün devamı tarafından temsil edilen ve Irak'ta (Kûfe-Basra) gelişen *kabilevi akımdır*.

Dûrî'nin akademik hayatının erken döneminde ortaya koyduğu bu görüşler aradan geçen uzun bir zaman dilimine rağmen hâlen önemini korumaktadır. İslam tarihinin ilk devirlerinde meydana gelen hadiselerin değerlendirilmesinde ve tarihçiler tarafından kayda geçirilip nakledilmesinde onun bu görüşleri araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde tartışılmıştır. Burada öncelikle Dûrî'nin hayatı hakkında bilgi verilecek, ardından Fred M. Donner'ın eserin İngilizce çevirisi için kaleme aldığı giriş³ yazısından da istifade edilerek İslam tarih yazıcılığının ortaya çıkışını inceleyen eserinin mevcut literatür içerisindeki konumu hakkında bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

1. Abdülazîz ed-Dûrî'nin Hayatı

1919 yılında Bağdat'ın Selaheddin vilayetinin Dûr kazasında doğan Abdülazîz Abdülkerîm Tâha el-Hamed ed-Dûrî, Cebûr aşiretinin Şüveyhât (veya Şüveyfât) koluna mensuptur. Babasının adı Abdülkerîm, annesinin adı Cemîle Muhammed Hamîd el-Hindâvî'dir. Abdülmuhsin adında bir ağabeyi ve Hamde isminde bir kız kardeşi vardır. Küçük yaşlarda hafızlığını tamamlayan Dûrî, ilköğrenimini Bâbüseyf ilkokulunda, ortaokulu Kerh'te, liseyi ise Bağdat'ta okumuştur (1935-1936). Üniversite öğrenimi için devlet bursu kazanarak İngiltere'ye gitmiş ve

² *Câhiliye* döneminde ve İslamiyet'in ilk zamanlarında Arap kabileleri arasında meydana gelen savaşlar için kullanılan bir tabirdir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 15 Ocak 2021).

³ Fred M. Donner, "Introduction", A. A. Duri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. Lawrence I. Conrad (Princeton: Princeton University Press, 1983), vii-xvii.

1940 yılında Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda (*The School of Oriental and African Studies*) lisans eğitimini tamamlamıştır. Mezuniyetinden iki yıl sonra aynı üniversitede Fars tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan Rus müsteşrik Viladimir Fedorovich Minorsky'nin (ö. 1966) danışmanlığında *Studies on the Economic Life of Mesopotamia in the 10th Century*⁴ isimli doktora tezini hazırlayarak Sir Hamilton Alexander Rosskeen Gibb (ö. 1971) ve Bernard Lewis (ö. 2018) gibi dönemin önde gelen müsteşriklerinden oluşan jüri önünde savunmuştur. Dûrî bu çalışmayı 1948 yılında *Târîhu'l-İrâki'l-İktisâdi fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicri* ismiyle kitap olarak yayımlamıştır. Dûrî'nin üniversite yıllarında istifade ettiği kişilerin arasında Arthur Stanley Tritton (ö. 1973) ve Norman Hepburn Baynes (ö. 1961) gibi tanınmış İngiliz şarkiyatçılar da bulunmaktadır.

Dûrî'nin doktora tezi olarak Irak bölgesinin iktisadi tarihini inceleyen bir çalışma yapması metodolojik açıdan daha sonraki çalışmalarını da etkilemiştir. Özellikle İngiltere'de bulunduğu yıllarda Gibb'in de etkisiyle siyasi tarihin yanı sıra ekonomik ve sosyal tarih alanlarına yoğunlaşan Dûrî, *Annales Ekolü*'nün ilgi alanlarından biri olan geçmişin bugünle bağlantısına çeşitli yazılarında dikkat çekmiştir. Yine bu dönemde toprak mülkiyeti ve iktâ üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Fransız tarihçi Claude Cahen'in (ö. 1991) Orta Çağ Avrupa toplumdaki bir tür toplumsal ve ekonomik bir örgütlenme olan feodalitenin İslam tarihindeki uygulamalarla mukayesesini esas alan araştırmalarından etkilenmiştir. Nitekim onun akademik hayatının erken döneminde İslam tarihinde mesleklerin ve iktân ortaya çıkışına dair yaptığı çalışmalar bu etkinin göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.⁵

Anneles Ekolü, Dûrî dışında kendisi gibi Iraklı olan Alî Hüseyin el-Verdî (ö. 1995) ve Sâlih Ahmed el-Alî'nin (ö. 2003) çalışmalarında da etkisini göstermiştir. Alî el-Verdî, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *bedâvet* ve *hadâret* fikri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmış ve Bağdat Üniversitesi'nin sosyoloji bölümünün kuruluş aşamasında önemli bir rol oynamıştır. Yine Sâlih Ahmed el-Alî, Gibb'in danış-

⁴ Bazı çalışmalarda Dûrî'nin tezinin ismi *Studies on the Economic Life of Mesopotamia during the Fourth Century A.H.* şeklinde zikredilmektedir. Bk. "MEM's New Honorary Member", *al-Usur al-Wusta* 11/2 (1999), 42; Cengiz Tomar, "Dûrî, Abdülazîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 17 Ocak 2023). Ancak Londra Üniversitesi'nin kayıtlarına bakılacak olursa tezin isminin yukarıda zikredildiği üzere *Studies on the Economic Life of Mesopotamia in the 10th Century* şeklinde olması gerekmektedir. Bk. *SOAS Research Online* (Erişim 2 Ocak 2023).

⁵ Nagham Abd Al-Hadi Mahdi Hassan - Mahmoud Abdulwahid M. Al-Qaysi, "Ecole des Annals and Iraqui Perception: Its Impact on Early Iraqui Historians", *Al-Adab Journal* 138/2 (2021), 36.

manlığında *Early History of Basrah: A Study of the Organization of an Islamic Mısır* (Oxford 1949) başlığıyla doktorasını tamamladıktan sonra Bağdat'a dönmüş ve uzun yıllar Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İslam tarihi hocalığı ve tarih bölümünün başkanlığını yapmıştır.⁶ İngiltere'deki çalışmalarının ardından Londra Üniversitesi'nde kalması için kendisine bir teklif sunulduysa da bunu kabul etmeyip ülkesine dönen Dürî de 1942-1948 yılları arasında Bağdat'ta dönemin en önemli eğitim kurumlarından biri olan Yüksek Öğretmen Okulu'nda (*Dârü'l-Muallimîne'l-Âli*) İslam tarihi hocalığı yapmış, ayrıca kısa bir süre Maarif Vekâleti'ne bağlı tercüme ve neşir bürosunun müdürlüğünü üstlenmiştir (1948-1949). Bu üç şahsiyet Batı'daki eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönerek başta Bağdat Üniversitesi olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarında gerçekleştirdikleri faaliyetlerle Irak'ta akademik açıdan tarih ve sosyoloji alanlarındaki çalışmaların seyrinde belirleyici bir rol oynamışlardır.⁷

Bağdat'ta modern anlamda yükseköğretim kurumlarının gelişmesi için büyük bir çaba gösteren Dürî, Arap dünyasındaki ve Batı'daki önde gelen üniversitelerle yakın iş birliği içinde olmuştur. Bağdat Üniversitesi'nin ilk nüvesini oluşturan Edebiyat Fakültesi'nin kuruluşuyla görevlendirilmiş ve uzun yıllar bu fakültenin dekanlığını üstlenmiştir (1949-1958). Irak'taki resmî görevlerinin yanı sıra mezun olduğu Londra Üniversitesi (1955-1956) ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde (1959-1960) misafir öğretim üyesi olarak ders vermiştir. Bağdat Üniversitesi'nin kuruluş aşamasında önemli katkıları olmuş ve birkaç yıl sonra üniversitenin rektörlüğüne atanmıştır (10 Şubat 1963). Dört yıl kadar bu görevini devam ettiren (7 Ağustos 1968) Dürî, Bağdat Üniversitesi'nin dışında Basra ve Musul'da da üniversite kurulması için girişimlerde bulunmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar Irak açısından siyasi istikrarsızlığın giderek arttığı bir dönem olmuştur. Bir grup subay tarafından 14 Temmuz 1958 tarihinde Kral II. Faysal öldürülerek cumhuriyet ilan edilmiş ve yeni hükümet General Abdülkerîm Kâsım'ın başını çektiği Hür Subaylar (*ed-Dubbâtül-abrâr*) denilen askerî grubun öncülüğünde asker ve sivil üyelerden kurulmuştur.⁸ Askerî idarenin nüfuzu birçok alanda olduğu gibi Dürî'nin başında bulunduğu Edebiyat Fakültesi ve sonrasında Bağdat Üniversitesi'nde de derinden hissedilmiştir. Hatta bir süre görevlerinden el çektirilen (27 Kasım 1965) Dürî, daha sonra yeniden Bağdat

⁶ Sâlih Ahmed el-Ali hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Özel, "Sâlih Ahmed el-Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 17 Ocak 2023).

⁷ Hassan - Qaysi, "Ecole des Annals and Iraqi Perception", 38-39.

⁸ Marion Farouk Sluglett - Peter Sluglett, "Irak (Son Dönem)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 17 Ocak 2023).

Üniversitesi'nin rektörlüğüne getirilmiştir (10 Eylül 1966). Ancak Hür Subaylar hareketinin öncülüğünü yapan General Abdülkerîm Kâsım'ın Şubat 1963 tarihinde milliyetçi ve Baasçı subaylar tarafından darbe sonucu idam edilmesi, devlet kademesinde milliyetçi-Baasçı unsurların etkilerini giderek arttırmalarına neden olmuştur. Irak'ın içinde bulunduğu siyasi şartlardan dolayı Bağdat'taki bu son resmî görevinin ardından 1969 yılında ülkesinden ayrılmak zorunda kalan Dûrî, Harvard ve Princeton gibi üniversitelerden davet almasına rağmen Arap ülkelerinde kalmayı tercih ederek bir yıl kadar Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde bulunmuş, 1970 yılında ise Amman'a yerleşerek vefatına kadar Ürdün Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde ders vermiştir. Ürdün'deki ikametı sırasında üniversitedeki hocalığının dışında herhangi resmî bir görev almayan Dûrî, vefatından kısa bir süre öncesine kadar yüksek lisans ve doktora derslerine devam etmiştir. 19 Kasım 2010 tarihinde vefat eden Dûrî'nin cenazesi Amman'daki Sehâb mezarlığına defnedilmiştir.

Irak, Mısır, Ürdün ve Suriye gibi birçok ülkenin bilim akademilerine üye olan Dûrî'ye İslam tarihi alanındaki çalışmaları ve biraz da üniversite dışından gelen siyasi taleplerden dolayı Martin Luther Halle-Wittenberg Üniversitesi (Almanya) tarafından fahri doktora payesi verilmesi kararlaştırılmıştır (1968).⁹ Ayrıca *Câizetü Melik Faysal* (Uluslararası Kral Faysal Ödülü) (1986)¹⁰ başta olmak üzere *IRCICA* (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) (1988), *el-Munazzametül-Arabiyye li't-Terbiyye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm* (Arap Birliği Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü) (2000), *Müessesetü Sultân b. Alî el-Uveys* (Sultan bin Alî el-Uveys Vakfı) (2010-2011) ve *el-Mecme'u'l-İlmî el-İrâkî* (Irak Bilimler Akademisi) gibi uluslararası kuruluşlar tarafından birçok ödüle layık görülen Dûrî'ye Ürdün hükûmeti üstün hizmet madalyası vermiştir.¹¹ Ayrıca akademik hayatı boyunca

⁹ https://www.campus-halensis.de/site/assets/files/213672/top_6_2_br_ehrenpromotionen_mlu_2021.pdf (Erişim 29 Ocak 2023).

¹⁰ King Faisal Prize, "Professor Abd Al-Aziz A. Al-Duri" (Erişim 2 Ocak 2023).

¹¹ Abdülaziz ed-Dûrî'nin hayatıyla ilgili geniş bilgi için bk. Saleh K. Hamarneh. "A. A. Dûrî, "An Outstanding Contemporary Arab Scholar", *Folia Orientalia* 15 (1974) 277-280; Selâme Na'imât, "Şiretü hayâti Abdî'l-Aziz ed-Dûrî fi sutûr", *Dirâsât târihiyye mühdât ilâ Abdî'l-Aziz ed-Dûrî*, ed. Ali Muhâfaza vd. (Amman: Dâiretü'l-Mektebeti'l-Vataniyye, 1995), 7-15; Adnân Abdülkerîm Halil İbrâhim ed-Dûrî, *Abdül-Aziz ed-Dûrî ru'ye ve menbeciyye cedide fi kitâbeti't-târihi'l-Arabî el-İslâmî* (Tikrit: el-Câmi'âtü't-Tikrît, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Üsâme Abdurrahman ed-Dûrî, "Şiretü hayâti'l-müerrih Abdî'l-Aziz ed-Dûrî", *Mecelletül-âdâb* 125 (2018), 149-178. Ayrıca bk. Tomar, "Dûrî, Abdülaziz"; Halil İbrahim Hançabay, "Vefeyât: Prof. Dr. Abdüaziz Dûrî (1919-2010)", *Marmana Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 39(2010), 193-200; AlJazeera Documentary, "بصمات شيخ المؤرخين العرب. عبدالعزيز. الدوري" Youtube (1 Eylül 2021).